

Л. Б. Гнесь

*Доцент кафедри архітектури і планування сільських поселень
Львівський національний аграрний університет, Дубляни
rozenberg.nk@gmail.com
orcid: 0000-0001-5594-2474*

СОЦІАЛЬНІ РЕЗУЛЬТАТИ ІДЕОЛОГІЧНО ОРІЄНТОВАНИХ УРБАНІСТИЧНИХ РЕФОРМ У СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ УКРАЇНИ

© Гнесь Л. Б., 2019

<https://doi.org/10.23939/sa2019.02>.

Розглянуто основні ідеологічно мотивовані урбаністичні реформи, яких зазнало українське село протягом епохи соціалізму в XX ст., у сфері нормування площ земельних ділянок сільських садиб. Простежено втілення цих реформ у генеральних планах і планах детального розпланування сільбищних територій сільських поселень України. Автор аналізує, як зазначені реформи позначились на виробництві сільськогосподарської продукції, соціально-демографічній структурі сільського населення, структурі домогосподарств і загальній життєдіяльності та психології селян.

Ключові слова: село, сільбищні території, садиба, домогосподарство, земля, площа, агровиробництво, політика, селяни.

Постановка проблеми

Загальновідомі актуальні проблеми українського села – знижується народжуваність, збільшується частка осіб пенсійного віку. Зникають з карти села. Для того, щоб зрозуміти, чому так відбувається, доцільно розглянути реформи, яких зазнало українське село протягом XX ст., їхні глибинні причини та наслідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Автору цієї праці невідомі масштабні дослідження впливів і наслідків державної ідеології і політики на урбаністичний розвиток села. Переважна більшість науковців, які торкалися у своїх дослідженнях тематики архітектури українського села, обмежувались питаннями функціональної структури народного сільського будинку – О. І. Колодрубська, В. М. Мещеряков, З. В. Моїсеєнко, В. П. Самойлович, В. В. Смоляк, З. А. Петрова, П. Т. Юрченко, Ю. Ф. Хохол. Розплануванням територій сільських поселень і фермерських господарств займалися А. Н. Кондухов, Н. П. Кончуков, Г. К. Лоїк, А. Б. Михайлов, А. В. Степанюк, І. Г. Тарасюк та ін. Цікаві практичні напрацювання щодо проектування сучасного сільського будинку і садиби виконав А. П. Калініченко. Архітектурно-планувальній організації сільської садиби присвячено праці В. А. Ніколаєнко.

Проте переважно всі ці дослідження виконано у межах комуністичних доктрин і не ставлять за мету об'єктивно осмислити реалії розвитку соціалістичного українського села. А отже, соціальні трансформації села, еволюція сільської садиби, як продукту ідеологічно мотивованої державної політики в сфері урбаністичного розвитку сільських територій, досі залишаються маловивченими.

Мета дослідження – проаналізувати соціальні наслідки ідеологічно мотивованої соціалістичної політики держави у сфері урбаністичного розвитку українського села.

Методика та об'єкти дослідження – аналіз опублікованих першоджерел (наукових праць, періодики, даних статистики), проектних матеріалів, даних аерофотозйомки (Google-earth), натурні обстеження сільських поселень і містечок сільського типу з інтерв'юванням мешканців в різних областях України, зокрема у Закарпатській області (с. Боржава, Мужієво, Берегове), у Київській (с. Аркадіївка, Гавронщина, Кодаки, Пасківщина, Плесецьке, Трубівщина), у Львівській (с. Басівка, Великі Глібовичі, Волощина, Вузлове, Малечковичі, Наварія, Нагоряни, Соکیلники, Соколівка), в Кіровоградській (с. Великі Трояни, Вільхова), у Миколаївській (с. Грейгове, Себіне), в Херсонській (с. Великі Копані, Дудчани, Коробки), у Хмельницькій (с. Бесідки, Білогір'я, Варивідки, Вільшаниця, Водички, хутір Крайник), у Черкаській (с. Леськи, Худяки, Сагунівка, Червона Слобода) областях.

Виклад основного матеріалу

Початок XX ст. на більшій частині України, яка знаходилась під контролем царської Росії, ознаменувався реформами Столипіна, під час яких руйнувалась селянська община, яка гальмувала економічний розвиток села. Реформи супроводжувались масштабною фінансово-організаційною та інформаційною підтримкою держави. В результаті на основі селянської общини формувалася клас міцних одноосібних домогосподарств, яких в ті часи часто називали куркулями, а сьогодні прийнято називати фермерами чи сімейними фермерськими господарствами. Селяни виходили із общини із своєю часткою землі, сконцентрованою в одному масиві (“відрубом”). У разі приєднання до відрубів площі садиби і перенесення на цю землю хати і господарських будівель, утворювались одноосібні хутори¹. Селяни мали можливість збільшувати свої наділи через купівлю землі, переважно поміщицької, користуючись пільговими кредитами спеціально створеного Селянського поземельного банку. В результаті цієї, загалом успішної, але не закінченої реформи (П. Столипін провадив її 20 років, однак її було зупинено на півдорозі Тимчасовим урядом Росії влітку 1917 р.), Україна досить швидко стала житницею Європи².

Більшовицький переворот 1917 р. відразу практично не вплинув на систему землеволодіння і господарювання села. На початку село навіть отримало деякі позитиви у вигляді передачі селянам поміщицьких земель та скасування виплат банківських кредитів за землі, отримані внаслідок попередніх реформ. Перші намагання нової влади запровадити на селі комуністичні порядки не були позитивно оцінені селянами, а поодинокі ініціативи організувати сільськогосподарські комуні швидко довели свою соціально-економічну неефективність і були згорнуті. Запровадження на селі “воєнного комунізму” у вигляді продрозверстки довелося відмінити відразу із закінченням громадянської війни на початку 20-х років, оскільки хвиля селянських повстань почала загрожувати самому існуванню комуністичної влади. Тому в межах НЕП (нової економічної політики, яка допускала тимчасове існування ринкових відносин) українське село продовжувало функціонувати без системних потрясінь ще приблизно 10 років.

На початку 30-х років у СРСР прийнято курс на масштабну індустріалізацію фактично аграрної країни. Необхідні для цього фінансові й трудові ресурси комуністичний уряд вирішив отримати відвертим пограбуванням села. Для того, щоб отримати контроль над продовольчими ресурсами без адекватної плати за працю селянина, ініційовано створення колгоспів, яке супроводжувалось масовим розкуркуленням міцних господарів і їх виселенням на схід країни,

¹ З 1907 до 1911 р. на відрубів і хуторів вийшло 225,5 тис. господарств, а до 1917 р. – близько 0,5 млн, які володіли більше 4,04 млн га землі (в середньому 8,1 га на одне домогосподарство) [Столипінська реформа].

² Останні кілька десятиліть аналогічну політику з утворення одноосібних фермерських домогосподарств за межами поселень, а по суті – на утворення нових хуторів, проводять Нідерланди – країна, яка у світі займає провідні позиції в сфері агровиробництва. Причому ця політика, як і Столипінська реформа, супроводжується всебічною масштабною фінансовою і юридичною допомогою з боку держави.

ближче до соціалістичних новобудов. Відбулась перша хвиля ліквідації хуторів. Для придушення спротиву такому грабунку і насильницькій колективізації були задіяні терор, який давав мільйони дармових робочих рук у вигляді репресованих і засуджених, та штучно створений Голодомор, який пройшовся по українському селу. У результаті цього, на початку 30-х років XX ст. українське село зазнало таких змін:

- земельні наділи, за винятком присадибних ділянок, у селян відібрані, з них були утворені колгоспні поля; щоправда площі присадибних ділянок залишались і були доволі великими (0,6–0,8 га), але вже недостатніми для масштабного товарного сільськогосподарського виробництва;

- засоби виробництва – коні, худоба, реманент (вози, сани, плуги, борони, сіялки ...), нерідко і приміщення у селян відібрані, усупільнені і склали основу господарської матеріальної бази колгоспів;

- у користуванні селян залишився тільки дрібний сільськогосподарський інвентар для обробітку присадибних городів, а також домашня птиця, інші дрібні свійські тварини (кози, кролі, пасіки ...);

- міцні господарі були ліквідовані як клас: хто фізично знищений, хто фізично і морально Голодомором, хто виселений у Сибір, хто засуджений та опинився в одному з таборів ГУЛАГ або на об'єктах індустріалізації. Багато селян, які не змогли змиритися з новою ситуацією, подались у міста, на новобудови і назавжди розірвали свої зв'язки із селом.

Як наслідок, у 30-ті роки XX ст. сільське населення тієї частини України, що знаходилась у складі СРСР, зменшилось на 8–10 млн осіб, паралельно розпочався тривалий період руйнування колгоспною системою навиків і традицій господарювання на землі. Також з'ясувалось, що новостворені колгоспи виявились не в змозі забезпечити селянську сім'ю всім необхідним для життєдіяльності. А тому комуністичне керівництво держави віднайшло оптимальну на їх погляд формулу для села – позбутись будь-яких турбот про селян і, водночас, забезпечити державу, а головне експорт – дешевою сільськогосподарською продукцією. Тож селяни були прописані до свого колгоспу на постійній основі, не могли його покинути ³, а тому змушені були працювати у своєму колгоспі за символічну платню – така собі модернізована нова форма кріпосного права і панщини. Це закріпачення мало навіть юридичне обґрунтування – фактично селяни не могли вільно пересуватись по країні, а тим паче міняти місце проживання, оскільки не мали можливості отримати паспорти⁴. Натомість селянам було дозволено знову завести в домогосподарстві домашню худобу: свиню, вівцю, корову. Тобто селянське домогосподарство фактично було переведено на режим самозабезпечення, своєрідна форма мінімально достатнього натурального господарства, оскільки площа присадибних городів ще давала змогу реалізувати такий варіант.

В такому “законсервованому” стані українське село існувало приблизно 25 років, до кінця 50-х років XX ст., зберігаючи в межах своїх садіб і присадибного городу навики господарювати, мову, народні традиції, звичаї. В цьому середовищі ще продовжував жевріти дух приватного господаря, який був прямим антагонізмом соціалістичній колгоспній системі господарювання. І були ще живі селяни, які пам'ятали ринкові часи: від періоду НЕП-у їх відділяло одне покоління (25 років), а від столипінських реформ – два покоління (40 років). В умовах навіть незначної демократизації суспільства та послаблення тиску з боку репресивних силових структур держави внаслідок деєталінізації, це могло призвести до економічної і політичної лібералізації суспільства, послаблення і навіть заперечення ідеології комунізму. Це аж ніяк не входило в плани радянської

---

³ Селяни могли покинути свій колгосп не більше ніж на 30 днів, наприклад, щоб провідати родичів, тощо, але навіть для цього необхідно було отримати відповідний дозвіл. Порушники штрафувались і навіть несли кримінальну відповідальність (термін ув'язнення – до 2-х років) [Карнаук, Л., 2015].

⁴ Ліквідація періоду соціалістичного кріпацтва на селі розпочалась з введенням загальної паспортизації в 1974 році і тривала до 1989 р. Завдяки цьому навіть паспорти не дозволяли колишнім соціалістичним кріпакам вибирати місце проживання відповідно до своїх побажань із-за збереженого інституту прописки, яка була обов'язковою навіть для тимчасового проживання тривалістю більше ніж 3 дні [Чеславский, О. 2018].

тоталітарної державної політики, яка принципово визнавала тільки одну-єдину колгоспно-радгоспну форму сільськогосподарського виробництва і не допускала багатоукладності в економіці.

Непокоїв комуністичне керівництво країни і той факт, що сільське населення західних областей України, яке до 1939 р. перебувало поза сферою впливу комуністичної ідеології, в ринкових умовах господарювання, причому доволі успішного, часто організованого в справжні економічно ефективні кооперативи⁵, дуже неохоче, навіть вороже сприймало соціалістичні ідеали, колгоспи чи радгоспи.

Паралельно з потенційною сільською “загрозою” в країні постала ще одна серйозна проблема. На початку 50-х років ХХ ст. в СРСР, зокрема в Радянській Україні, набуває розмаху якісно новий етап індустріалізації, так звана друга хвиля технологічного росту [Anti-colorados, 2019]. В середині 50-х років постає гостра нестача робочих рук на численних масштабних об’єктах нової індустріалізації. Очевидно, що єдиним постачальником таких робочих рук могло бути тільки село, яке поступово відновлювалось від демографічних ран Голодомору і II світової війни. Оскільки на той час саме розгорталась критика сталінізму і розкривався гігантський масштаб репресій проти власного населення країни з боку НКВС, МДБ та розпочалась хвиля реабілітацій репресованих, методи примусового переміщення селян на соціалістичні новобудови були неприйнятними. Необхідно було віднайти інший вихід із ситуації, який одночасно вирішував би і проблему робочих рук на соціалістичних будовах, і убезпечував би країну від небезпеки реставрації дрібно-буржуазного середовища на селі. Ще бажано було б, щоб цей вихід мав привабливий для суспільства фасад, став популярним, та щоб ніхто не запідозрив його внутрішньої глибинної сутності.

І такий вихід було згенеровано у вигляді ефектного привабливого комуністичного лозунгу “стирання відмінностей між містом і селом”. Декларувалось, що кожному оселю буде забезпечено радіоточкою, електрикою, газом, водою, каналізацією, телевізором. Замість традиційної хати – квартира міського типу в багатоквартирному будинку. Селян буде забезпечено роботою в колгоспі чи радгоспі, які, своєю чергою, буде забезпечено достатньою кількістю високопродуктивної сільськогосподарської техніки, поруч з селом будуть зведені потужні сучасні агрокомплекси. Паралельно будуть прокладені дороги з твердим покриттям, з тротуарами, в селі буде клуб, бібліотека, медпункт, дитячий садок-ясла, магазин, пошта, кафе, баня, стадіон, парк тощо. Складно віднайти аргументи проти такого привабливого плану. Все ж його реалізація обумовлювалась виконанням кількох ключових умов соціально-економічного і архітектурно-містобудівельного характеру.

По-перше, планувалось істотно скоротити кількість сіл, які мали бути модернізовані до задекларованого рівня містечка з комплексною забудовою типовими проектами. Для цього в середині 50-х років ХХ ст. була сформульована і реалізувалась (до початку 80-х рр.) теорія перспективних і неперспективних сіл [Постанова Президії ВР УРСР, 1956], згідно з якою розпочалось укрупнення населених пунктів у сільській місцевості. Неперспективні села (з населенням до 200 осіб) практично позбавлялись бюджетного фінансування культурно-освітніх закладів і торгово-побутових підприємств, що означало закриття шкіл, бібліотек, клубів, дитячих садків, ясел, медпунктів, магазинів тощо, а їх мешканців планувалось переселити в перспективні села. Тобто неперспективні села були приречені на занепад і ліквідацію. Із наявних на той час 30325 сіл 11479 (38 %) було визнано неперспективними. Аналогічний підхід здійснювався і стосовно хуторів, мешканці яких або “приписувались” до найближчих сіл, або переселялись до

---

⁵До початку Першої світової війни на західноукраїнських землях діяло до 1500 кооперативів. Для прикладу, у 1936 р. торговельний оборот українських молочарських спілок на Галичині майже вдвічі перевищував виторг такої самої кількості польських кооперативів і становив 8,36 млн польських злотих. Кооперативи “Маслосоюз” і “Центросоюз” контролювали до 50 % всього експорту Польщі. Галичину навіть називали кооперативною республікою, українцям вдалося контролювати окремі цілі галузі сільського господарства [Марина Солонар, Kurkul.com, 2019].

перспективних сіл, а сам хутір ліквідовувався. У такий спосіб із наявних на початок реформування 58,5 тис. хуторів в Україні до середини 60-х років ліквідовано 50,1 тис. хуторів, вціліло 8,4 тис. (14 %) [Смолій В. А. 2010.].

По-друге, для того, щоб реалізувати за державний чи колгоспний рахунок задекларовану інженерно-дорожню інфраструктуру села, потрібно було в рази підвищити компактність сільбищної території села, збільшити щільність її забудови. Реалізація цього завдання вбачалась у максимально можливому зменшенні площі присадибної ділянки, мінімізації площі житлового будинку (переважно за рахунок ліквідації традиційних для сільської хати господарських приміщень) і особливо – номенклатури та площ господарських будівель садиби. Саме ці показники стала головним критерієм якості проектних рішень сільської забудови. Також цілком серйозним сприймався і, навіть подекуди, реалізовувався варіант будівництва в селах багатоквартирних житлових будинків без присадибних ділянок і будь-яких господарських будівель.

По-третє, сама планувальна структура села мала би здійснюватися на основі принципів розпланування міських мікрорайонів, мода на які була на той час близька до апогею.

По-четверте, для того, щоб стимулювати селян відмовитись від ведення присадибного домогосподарства та переорієнтувати їх повністю на роботу в колгоспах і радгоспах, було введено такі податки на домашнє господарство, які робили його відверто збитковим.

Практично всі ці ідеї втілено в проекти і реалізовано, правда тільки в кількох десятках експериментальних сіл, які до речі, зведено не будь-де, а паралельно з будівництвом крупних агрокомплексів, і заради справедливості мали би називатись відомчим житлом-поселенням при агропідприємствах, а не селом. І навіть у цих експериментальних селах далеко не все, що було обіцяно і розрекламовано із побутових вигод, втілено у життя. Виявилось, що повна реалізація інженерно-дорожньої інфраструктури стала не підйомною для держави навіть у межах дуже локальних експериментів. Однак результати будівництва експериментальних сіл визнано загалом успішними, за винятком деяких зовсім одіозних проектів, відображені в проектних нормах із містобудування, і екстрапольовані на всі українські села. І вже з середини 60-х років XX ст. нові генеральні плани сіл в Україні розроблено по суті як ті, чи інші варіанти експериментальних сіл, хоча було зрозуміло, що ресурсів у держави на повномасштабну соціалістичну модернізацію інженерно-транспортної інфраструктури сіл немає. В результаті українське село отримало:

- вкрай шкідливу, просто злочинну теорію “перспективних і неперспективних” сіл, в результаті якої припинили існування тисячі сіл і понад 50 тисяч хуторів;
- мінімізовані присадибні ділянки площею 600–800 кв. м і шириною 15–20 м, в межах яких практично неможливо вести підсобне господарство, здійснювати товарне виробництво сільськогосподарської продукції;
- обов’язкові до застосування типові житлові будинки міського типу – по суті котеджі, які є зручними для городян, але які жодним чином не пристосовані для ведення придомового господарства;
- мінімізовані господарські будівлі в глибині ділянки, які виглядають відвертим знущанням над селянами, які бажали б вести якесь хоча б мінімальне господарство;
- городи, які часто-густо розкидані у різних місцях за селом, при тому, що селяни фактично були позбавлені будь-яких транспортних засобів, навіть коней, возів⁶;
- обмеження і неадекватні податки для тих, хто все ж таки намагався вести якесь домогосподарство.

І це далеко не весь перелік так би мовити “бонусів”, які отримало українське село. Результати цієї реформи без перебільшення могли стати просто катастрофічними для українського села, якби

---

⁶ Варто зазначити, що в період НЕП-у селяни також мали поля за межами села, але тоді така ситуація не була проблематичною, оскільки вони мали достатньо великі ділянки при садибах, які забезпечували їх городинною, а на полях вирощували культури, які не потребували щоденного догляду.

їх реалізували у повному обсязі. Хоча шкода від них, завдана українському селу, була дуже великою. Прорахунки такого реформування стали найочевиднішими у сфері економіки. Насамперед різке зменшення площ присадибних ділянок відчутно позначилось на виробництві сільськогосподарської продукції, оскільки продуктивність присадибної ділянки в рази вища, ніж аналогічна площа на колгоспному полі. Для прикладу, на приватних присадибних ділянках, які становили тільки 6,6 % площі всіх сільськогосподарських орних земель країни, виробляли 64 % картоплі, 33 % овочів, 31 % м'яса, 30 % молока, 32 % яєць [Островский В. Б. 1988]. Це зумовлено в 7 разів більшою ефективністю праці на одиницю площі в приватних підсобних господарствах [Черкес Б. С. 1992].

Окрім того, ініціатори реформ і укладачі проектних норм очевидно не розуміли, що село – це не просто різновид малоповерхової житлової забудови, як це його трактують проектні норми з містобудування. Насправді село – це нерозривний конгломерат двох основних функцій в межах однієї ділянки: **проживання і виробництво сільськогосподарської продукції**. Територіальне розмежування цих функцій в угоду раціональнішому (компактнішому) розплануванню села (сельбишна зона – з кварталів мінімізованих за площею садиб і земельні наділи (“поле”) – за його околицями) вкрай негативно впливає на виробничу функцію. Виділена для землеробства земельна ділянка за межами села не в стані компенсувати скорочення площі присадибної ділянки, оскільки діапазон її можливого використання різко звужується до вирощування культур, які не потребують частого чи щоденного догляду, поливу, охорони (зернових, картоплі, буряків). І навпаки, наявність городу поруч із садибою дає змогу максимально повно використати в господарстві все те, що на ньому виросло протягом сезону, зокрема навіть бур'яни, зілля, гичку, (як корм худобі, як підстилку, як паливо і сировину для компосту). Тобто використати те, що, як правило, залишається в полі, із-за нерентабельності його транспортування з поля до садиби.

Запроваджений реформою територіальний розрив базових функцій домогосподарства – проживання і виробництва – дуже ускладнив селянам процес виробництва сільськогосподарської продукції на земельному наділі за межами села, знизив сумарну ефективність господарювання, чому була ціла низка причин:

- відсутність у селян власного транспорту, а звідси – проблеми із транспортуванням інвентарю, посадкового матеріалу, добрив і урожаю з поля до садиби і навпаки;
- непродуктивні витрати часу і енергії на дорогу до поля і назад;
- неможливість короткочасної роботи на ділянці;
- неможливість оперативного реагування у разі зміни погодних умов;
- неможливість поєднувати роботу на ділянці із виконанням інших побутових процесів у домогосподарстві (приготування їжі, ремонт, догляд за худобою, за дітьми, за хворими...);
- неможливість щоденного контролю за станом городини, догляду, підживлення, поливу, хімічної обробки, тощо...;
- неможливість щоденної сусідської взаємодії (кооперації) з наглядом за городом (птахи, вторгнення худоби, сторонніх осіб...);
- складнощі з привчанням дітей до роботи на ділянці з наймолодшого віку, часто у вигляді забави чи простого спостереження за роботою батьків;
- неможливість щоденного користування побічною продукцією городу для потреб домашніх тварин (гичка, зілля для кролів, худоби, птиці...);
- не для всього, що дає поле, може знайтись місце безпосередньо в садибі: деякі агропродукти (картопля, буряки, капуста, солома, тощо) можуть успішно зберігатись безпосередньо на городі в кагатах, копицях, стогах, якщо вони постійно знаходяться в полі зору господаря;
- восени, після збору урожаю, город біля хати дає можливість випасу домашньої худоби і птиці, що малореально у разі його розміщення в полі;
- охорона урожаю;

- можливість короткотривалого, але частішого перебування на городі збільшує ймовірність частішого контакту із сусідами, а це обмін досвідом господарювання, передача інформації від старших поколінь наступним;
- побічна біомаса, яку дає город при хаті, є джерелом відновлюваної енергії (в пічках, грубках), біодобрив, утеплювальним матеріалом (загата); водночас видатки на транспортування цієї побічної біомаси з поля до садиби можуть знизити ефективність, або взагалі зробити нерентабельною таку малу енергетику;
- низка продуктів щоденної життєдіяльності домогосподарства (наприклад, очищені води із септика...), які створюють утилізаційні проблеми для садиби, за наявності поруч городу перетворюються в позитив (добрива, полив...);
- стимулювальний психологічний фактор соціального контролю з боку сусідів за якістю і своєчасністю виконання робіт на городі;
- поле при хаті полегшує, спрощує кооперацію сусідів під час виконання деяких робіт, що потребують великої кількості людей на городі протягом нетривалого часу (наприклад, посадки картоплі “під плуг”).

У результаті всі вищезгадані “неможливості” і труднощі призводили до того, що земельну ділянку в полі використовували неефективно, а в окремих випадках, коли їхніми власниками були люди похилого віку, – навіть починала пустувати. Сьогодні ці земельні наділи практично за безцінь (за кілька мішків пшениці) масово здають в оренду фермерам, агрохолдингам.

Окрім того, запроваджена мінімізація площі садиби фактично ліквідувала можливості утримувати худобу, просто за браком місця для господарських будівель, господарського подвір’я, вигулу та неможливістю дотримання санітарних розривів між житлом, криницею і окремими елементами господарського двору.

Саме тому, економічні наслідки такого реформування далися взнаки вже менше, ніж через одне покоління – через кризу у виробництві сільськогосподарської продукції держава почала ганебні закупки продовольства, причому навіть пшениці, за кордоном, в США, Канаді. Помилковість реформування села на початку 60-х років XX ст. непрямо була визнана керівництвом держави, через ліквідацію податків на ведення підсобного господарства, прийняття Продовольчої програми. Також у 1,5–2 рази збільшились площі садибних ділянок під час проектування нових кварталів забудови села – позитивний крок, хоча і абсолютно недостатній для відновлення сільськогосподарської сутності села.

Окрім економіки, реформи початку 60-х рр. завдали дуже серйозної шкоди соціально-демографічній структурі села, хоча прорахунки і втрати у цій сфері не такі очевидні, як економічні, але більш руйнівні для села з огляду на перспективи його розвитку. Головним соціальним негативом реформи села початку 60-х років XX ст. стало те, що фактично селян позбавили їхнього головного засобу існування і по суті змісту життя – землі. Масштабна механізація сільгоспробіт у колгоспах і радгоспах призвела до значного надлишку робочих рук, яким складно було знайти раціональне застосування в умовах кардинального скорочення площі земельної ділянки при будинку. В цій ситуації селяни, позбавлені можливостей вести повноцінне підсобне домогосподарство, поступово перетворились із гречкосіїв в мешканців сільської місцевості, частина яких мали працювати в колгоспі, а ті, що ближче до міста – їздити в місто на роботу, або навіть на сезонні заробітки.

З обіцяних міських житлово-побутових умов село отримало в середині 60-х рр. XX ст. переважно тільки радіо і електропостачання. Чи ж варто тоді дивуватись, що сільське населення масово почало мігрувати в міста, де був величезний дефіцит робочих рук? Цей міграційний процес, орієнтований переважно на сільську молодь, всіляко заохочувався через засоби масової інформації та агітації, кінофільми, стимулювався наданням державного чи відомчого безкоштовного житла, забезпечувався розгалуженою мережею доступних закладів для здобуття професій (ПТУ, технікуми, система вечірньої освіти), широким вибором варіантів працевлаштування тощо.

А селянство, яке не мігрувало в міста, під впливом тотальної колгоспної форми господарювання почало поступово перетворюватись саме в те, про що мріяла комуністична влада – в сільський пролетаріат. Відсутність відчуття приватної власності на засоби виробництва (земля, інвентар, техніка, будівлі, худоба, тощо – все спільне, “не моє”, отже чуже) та на результати господарювання, багаторічний вплив колгоспної безгосподарності (директивність діяльності, придушення ініціативи, відсутність матеріальних стимулів щодо результатів праці, компанійщина, приписки, безвідповідальність, оковамилювання, поблажливе ставлення до розкрадання), та ще й в умовах активної боротьби з церквою – морального стрижня народу, – все це сприяло росту на селі кількості державних утриманців, крадіїв, ледарів, пияків, інфантильних особистостей. Як наслідок, зменшувалась частка справжніх господарів, переривались віковічні традиції господарювання. І коли з проголошенням незалежності України і прийняттям курсу на побудову ринкової економіки в село прийшла приватна власність, здійснена земельна реформа, виявилось, що, з одного боку, молоді в селі обмаль, там мешкають переважно люди пенсійного віку, з іншого – особи працездатного віку слабо орієнтуються, як потрібно господарювати в сучасних умовах, та й не дуже прагнуть до роботи в селі. Традиції господарювання були втрачені.

І ось цікаве питання: можливо під дуже привабливим комуністичним лозунгом “стирання відмінностей між містом і селом” реалізувалась свідома політика нищення українського селянина-господаря, може це було приховане майстерне продовження справи Голодоморів? Принаймі найбільш влучну характеристику такому реформуванню українського села в 60-х роках ХХ ст. запропонував священник з Тернопільщини Іван Беглей – “...тихий геноцид”. Це питання очевидно мало би стати предметом дослідження соціологів та істориків. Однак є в цій проблемі і суто професійний архітектурно-містобудівний аспект, який також потребує осмислення.

У цій ситуації напрошуються прямі аналогі із тими трансформаціями, яких зазнало місто в період з середини 50-х до початку 70-х років ХХ ст., де тогочасні містобудівні концепції передбачали: чітке розділення міста на спальні райони, центр і зону праці; мікрорайонну систему розпланування спальних районів; мінімізацію участі архітектора в творенні житлового середовища, яка в умовах тотального застосування типових проектів фактично зводилась до проектування благоустрою навколо типових житлових будинків. Аналогічно і село поділялось на сельбищну зону, для розпланування якої не було потрібно було готувати фахового архітектора – з цими функціями легко міг впоратись звичайний землемір; на виробничу зону – поле і ферма; і на центр села з правлінням колгоспу, сільським клубом, магазином, поштою і школою. Навіть мікрорайонний парк в місті і сільський парк в селі в проектах експериментальних сіл практично були ідентичними. Однак за останні 40 років погляди на комфортне місто істотно змінились. Практика творення спальних районів зазнала нищівної критики, теорія нового урбанізму передбачає максимально можливий мікс спальних функцій з місцями прикладення праці й відпочинку. Практика застосування типових проектів відкинута і сучасне житло вражає різноманітністю розпланування і функціонального наповнення житлових кварталів, будинків, широкою палітрою квартир, орієнтованих на різні верстви споживача з різними матеріальними можливостями, потребами, смаками, уподобаннями.

А для села час ніби зупинився. Сьогодні годі віднайти принципову різницю між розплануванням нових територій сільської забудови, зроблених в соціалістичних 60-х роках ХХ ст. і в сьогоденнішніх генпланах сіл, коли вже чверть століття в Україні панує ринкова економіка. Немає цієї істотної різниці: на щойно виконаних і затверджених генпланах бачимо ті самі ділянки по 10–15 садибних ділянок в ряду; ті самі наміряні “куці” прямокутники присадибних ділянок шириною 20 м і глибиною 40 м (у кращих випадках глибина зростає до 50–60 м); ті самі квадратики житлових будинків і для всіх невеличкі однакові прямокутники мінімальних господарських будівель в глибині садиби. Так ніби не відбулась земельна реформа, не зникли колгоспи і соціалістична система побутового обслуговування, не відбулось матеріального і соціального розшарування сільського населення, соціально-демографічних змін. Зрештою, не досліджено і не узагальнено

наслідки проектування, будівництва і експлуатації півсотні експериментальних сіл, які в різний час були реалізовані в Україні.

Звичайно, фахове врахування всіх вищезазначених чинників вже не під силу звичайному землеміру, це завдання аж ніяк не менш складне, ніж проектування ультрасучасних міських кварталів. Однак у професійному середовищі досі панує думка, що проектування села не потребує високої майстерності, досвіду, ним можуть займатись навіть студенти, оскільки сучасні норми не ставлять перед проектантами складних завдань. Тож архітектори-урбаністи продовжують розробляти генеральні плани сільських поселень за проектними нормами, які принципово нічим не відрізняються від соціалістичних 60-річної давності. Новий ДБН Б.2.2-12:2019 “Планування та забудова територій” регламентує проектування містобудівних об’єктів і сільських поселень (досить об’ємний документ), але реальним проблемам проектування села в ньому практично не приділено жодної уваги.

А отже, справа знищення українського села продовжується не тільки сьогодні, в епоху декомунізації, але буде пролонгована і на період дії розроблених генпланів, тобто ще на одне покоління. Село продовжить вимирати, молодь, яка ще залишилась, продовжить тікати з села в міста, бо немає роботи в селі. І слабкою втіхою і виправданням є твердження, що мовляв у всьому світі урбанізація, що всюди скорочується доля сільського населення. І це десь правда. Але правда і в тому, що в Україні відсутня протидія цим рукотворним деструктивним урбанізаційним процесам стосовно села. І насамперед необхідно якнайшвидше відійти від соціалістичної моделі сприймання українського села, яка завдала йому непоправної шкоди, зрозуміти його проблеми, потреби, закономірності його еволюційної самоорганізації, можливо обережно поширити деякі (не всі) базові постулати концепції нового урбанізму на містобудівне проектування сільських поселень, або створити такий собі сільський аналог нового урбанізму.

Розроблення генеральних планів сіл має відбуватись без жодного насилля над реальною природою села, з усвідомленням необхідності вирішення складних у проектному плані завдань, які б враховували реальну специфіку сільського способу життя, потреби господарювання. Під час проектування кварталів сільської забудови архітекторам необхідно чітко усвідомлювати, які саме типи домогосподарств будуть формувати забудову, і яке кількісне співвідношення цих типів. Чи це будуть домогосподарства, орієнтовані на сільськогосподарське виробництво і в яких масштабах, чи це буде котеджне містечко для осіб, що не будуть займатися цим виробництвом, чи це будуть якісь перехідні, міксові форми.

Висновки

1. Починаючи з 30-х років XX ст., під час розроблення генеральних планів забудови українського села відбувалось поетапне зменшення площі земельної ділянки при житловому будинку селянина: на першому етапі з 0,8–1,2 га до 0,25 га, в 60-х рр. – до 0,08 га, в експериментальних селах навіть до 0,06–0,04 га. З середини 80-х років по сьогодні площа сільської садиби в генпланах забудови села приймається в діапазоні 0,08–0,12 га.

2. Мінімізація площі земельної ділянки при житловому будинку супроводжувалась різким зменшенням сумарної площі і номенклатури господарських приміщень у структурі сільської садиби, що унеможливило ведення підсобного господарства і звело сільську садибу до монофункції проживання, а сукупність таких садиб почала розглядатись як сельбищна зона села, що відображено в проектних нормах. Загалом така урбаністика призвела до руйнації самої суті селянського домогосподарства, яке традиційно складалось з двох взаємодоповнювальних функцій: проживання і виробництва сільськогосподарської продукції.

3. Очікувалось, що радикальне скорочення площі садиби мало бути компенсоване виділенням земельної ділянки для агровиробництва за межами села. Однак через незнання чи свідоме ігнорування закономірностей сільського способу життя, специфіки і потреб ведення підсобного господарства, а також через цілу низку інших об’єктивних причин, такий логічний

прийом розпланування села себе не виправдав. Причому особливо тяжкі наслідки ця політика мала для сфери тваринництва.

4. Політика комуністичного керівництва країни на створення на селі сільського пролетаріату через колективізацію, радикальне зменшення площі земельного наділу під сільську садибу, мінімізацію чи повну ліквідацію підсобного домогосподарства стала протягом кількох поколінь селянства однією з головних причин деградації українського села.

5. Незважаючи на зміну соціалістичного укладу економіки України на ринковий вектор розвитку, генеральні плани сіл досі розробляють на основі базових принципів проектних норм і архітектурних доктрин, закладених ще в 60-х роках XX ст., а відтак справа нищення українського села буде продовжена ще як мінімум на період дії цих генеральних планів.

6. Розроблення генеральних планів сіл має відбуватись без жодного насилля над реальною природою села, з усвідомленням необхідності вирішення складних у проектному плані завдань, які б враховували реальну специфіку сільського способу життя, потреби господарювання. Не має бути жодного конфлікту між проектантом і “споживачем його проектної продукції”. Під час проектування кварталів сільської забудови архітекторам необхідно чітко усвідомлювати, який саме тип домогосподарств буде домінувати в забудові: чи це буде по суті котеджне містечко для осіб, що не будуть займатися сільськогосподарським виробництвом, чи це буде фрагмент села з домогосподарствами, орієнтованими на сільськогосподарське виробництво.

Бібліографія

Столипінська реформа – Вікіпедія. Доступно: <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>[Дата звернення 17 листопада 2019].

Карнаук Л. 2015 *Безпаспортна система змушувала селян наповнювати засіки СРСП за трудовні*. [online] (Останнє оновлення 18 березня 2015) Доступно: <https://gazeta.ua/articles/history/> > [Дата звернення 10 листопада 2019].

Чеславский. О. 2018, *Рабство на России*. [online] (Останнє оновлення 18 березня 2018р.) Доступно: <https://www.obozrevatel.com/society/rabstvo-na-rossii.htm> [Дата звернення 10 листопада 2019].

Марина Солонар, Kurkul.com, 2019 р. *Християнські кооперативи як Андрей Шептицький підіймав економіку Галичини*. [online] (Останнє оновлення 19 березня 2019) Доступно: <https://kurkul.com/spetsproekty/487-hristiyanski-kooperativi-yak-andrey-sheptitskiy-pidiymav-ekonomiku-galichini> [Дата звернення 15 Листопада 2019].

Anti-colorados, 2019. Штаты вытащили совок, о чем в Московии даже не вспоминают (15.03. 2019). Доступно: <https://www.obozrevatel.com/russia/anti-colorados-shtaty-vyitaschili-sovok-o-chem-v-nyineshnej-moskovii-dazhe-ne-vspominayut.htm> > [Дата звернення 10 листопада 2019].

Постанова Президії ВР УРСР від 30 грудня 1956 “*Положенні про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ УРСР*” (30 грудня 1956)”. <https://www.google.com.ua/search?source=hp&ei=d1iVXI7iN7qCk74Pm4GwyAU&q> [Дата звернення 10 листопада 2019].

Смолій В. А. 2010. *НАН України. Інститут історії України*. - К.: В-во “Наукова думка”, 2010. - 728 с.: іл..-Доступно: http://www.history.org.ua/?termin=Neperspektyvni_sela > [Дата звернення: 12.11.2019]

Островский В. Б. 1988., *Личное подсобное хозяйство в условиях агропромышленной интеграции* М.: Наука, 160с.

Черкес Б. С. 1992., *Город и аграрная среда*. Львов, “Свит”, с.119.

References

Stolypin Reform - Wikipedia. Available: <<https://en.wikipedia.org/wiki/> [Accessed November 17, 2019].

Liubov Karnauk 2015. *The passport system forced the peasants to fill up the USSR bays during the working hours*. [online] (Last updated March 18, 2015) Available at: <https://gazeta.ua/articles/history/> > [Accessed November 10, 2019].

Cheslavskiy O. 2018. *Slavery in Russia*. Available: <https://www.obozrevatel.com/society/rabstvo-na-rossii.htm> [Accessed November 10, 2019].

Maryna Solonar, Kurkul.com 2019. *Christian cooperatives like Andrey Sheptytsky raised Galicia's economy*. Kurkul.com. [online] (Last updated March 19, 2019) Available: <https://kurkul.com/spetsproekty/487-hristiyanski-kooperativi-yak-andrey-sheptitskiy-pidiymav-ekonomiku-galichini> [Accessed November 15, 2019].

Anti-colorados, 2019. *States have pulled the scoop, something not even remembered in Muscovy* (March 15, 2019). Available: <https://www.obozrevatel.com/russia/anti-colorados-shtaty-vyitaschili-sovok-o-chem-v-nyineshnej-moskovii-dazhe-ne-vspominayut.htm> [Accessed November 10, 2019].

Resolution of the Presidium of the Verkhovna Rada of the USSR of December 30, 1956 “*Regulations on the Procedure of Classification of Settlements to the Category of Cities, Towns and Towns and Workers' Settlements of the USSR*” (December 30, 1956). <https://www.google.com/search?source=hp&ei=d1iVXI7iN7qCk74Pm4GwyAU&q> [Accessed November 10, 2019].

Smolii V. A. 2010. *NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine*. - K.: In “*Scientific Thought*”, 2010. - 728 p.: ill - Available at: http://www.history.org.ua/?termin=Neperspektyvni_sela [Accessed: 12/11/2019]

Ostrovskiy V.B 1988. *Personal subsidiary economy in the conditions of agro-industrial integration* M.: Nauka, 1988. 160s.

Cherkes B. S. 1992 *The city and the agricultural environment*. Lviv, 1992, Sweet, p.119.

Ludmyla Hnes

*Associate Professor of the Department of Architecture
and Planning of Rural Settlements
Lviv National Agrarian University, Dublyany
rozenberg.nk@gmail.com
orcid: 0000-0001-5594-2474*

SOCIAL RESULTS OF IDEOLOGICALLY ORIENTED URBAN REFORM IN THE RURAL SETTLEMENTS OF UKRAINE

© Hnes L. B., 2019

It is considered the main ideologically motivated urban reforms that the Ukrainian village underwent in the twentieth century during the socialist era, in the field of standardization of the area of land plots for rural estates. It is also analysed the implementation of these reforms in master plans and Xdetailed planning of rural settlements in Ukraine and, as a consequence, how these reforms affected agricultural production, social and demographic structure of rural population, the structure of households and life and psychology of peasants in general.

Since the 1930s, in the development of master plans of a Ukrainian village there was a gradual reduction of the area of a land plot for the peasant's estate: the first phase from 0.8-1.2 hectares to 0.25 hectares, in the 1960s - up to 0.08 ha, in experimental villages even up to 0.06-0.04 ha. Starting from the mid 1980s and till the present day, the area of a rural estate in the master plans for village development is standardized between 0.08 and 0.12 hectares. Minimization of the area of a land plot for a rural house was followed by sharp decrease in the area and number of premises of a rural estate, which made it impossible to maintain a private subsidiary farming and reduced the rural estate to monofunction of residing, and the ensemble of such estates is considered as residential area of the village and it became a zoning norm. Overall this kind of urbanization led to the destruction of the very essence of peasant subsidiary farming, which traditionally consisted of two complementary functions: residence and agricultural production. It was expected that a radical reduction in the area of the estate was to be offset by the allocation of land for agricultural production outside the village. However, because of ignorance or deliberate disregard of rural lifestyle peculiarities and specifics and needs of a private subsidiary farming, as well as a number of other reasons, the above described method of rural planning did not prove its value. Moreover, this policy had particularly grave consequences for the livestock sector.

The Communist leadership policy to create rural proletariat with the assistance of collectivisation, considerable reduction of the area of the rural estate, minimization or complete elimination of a private subsidiary farming became the major reasons of degradation of the Ukrainian village. Despite the changes in the development of economy of Ukraine from the socialist way to the market relationship, master plans for villages development are still based on the principles, design and architectural standards embodied in the 1960s and, as a result, the destruction of the Ukrainian village is going to be continued as long as these master plans are going to be used. So, master plans of villages should be developed with careful consideration of awareness of the needs and complex design tasks which have to take into account the real specifics of rural lifestyles and economic requirements. That is why, when designing rural quarters, architects need to realise clearly what types of households are going to be developed, and what is the ratio of these types. Whether these are going to be households focused on agricultural production and what size of the production or whether these are going to be just quarters of residential houses for those who are not engaged in agricultural production or whether these are going to be some combination of different types.

Key words: village, rural areas, social results, urban reform, ideologically, household, agricultural production, politics, peasants.